

Mülkiye ile Hariciye Arasında Bir Ömür: Hariciye Nazırı Kürt Said Paşa [1834-1907]

A Life Between the Civil Service and The Foreign Ministry: Kürt Said Pasha, Minister of Foreign Affairs

Kasım Hızlı* , Aydın Kurt**

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi

Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet
Arşivleri Başkanlığı
kasimhizli@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7265-5522

** T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet
Arşivleri Başkanlığı
aydinkurt@yandex.com
ORCID: 0000-0003-4625-8157

Başvuru / Submitted : 16 Eylül 2022

Kabul / Accepted : 9 Kasım 2022

DOI: 10.21021/osmed.1176222

Atıf/Citation:

Hızlı, K; Kurt, A. "Mülkiye ile Hariciye Arasında Bir Ömür: Hariciye Nazırı Kürt Said Paşa [1834-1907]". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 16 (2023): 43-61.

Benzerlik / Similarity : %13

Öz

Bu çalışmada Sultan II. Abdülhamid dönemi Hariciye Nazırlarından Mehmed Said Paşa'nın biyografisi ortaya konmuştur. Memuriyet hayatı Tanzimat devrinde başlayan Said Paşa'nın Mülkiye ve Hariciye arasında salınan kariyeri süresince müdahil olduğu olaylar incelenmiştir. Paşanın Mülkiye görevleri ve Hariciye nazırlıkları döneminde imparatorluğu ilgilendiren temel sorunlar ele alınmış, bu sorunların Said Paşa'nın kariyerine yaptığı etkiler tespit edilmiştir. Paşanın Mülkiye mesleği içindeki görev alanları imparatorluğun sınır bölgelerindeki mutasarrıflık ve vilayetlerden oluşmaktadır. Suriye Vilayeti Umur-ı Ecnebiye Müdürlüğü (politika memurluğu) görevinden itibaren stratejik önemdeki idari birimlerde ve teftiş komisyonlarında görev almıştır. Bu görevlerde edindiği birikim, paşayı Hariciye Nazırlığına taşımıştır. Said Paşa'nın Hariciye Nazırlığı dönemine ait temel meseleler Doğu Rumeli, Berlin Kongresi, Ermeni Meselesi ve zenci esir ticareti konularıdır. Yönetim gücünün Babıali'den Yıldız Sarayı'na geçtiği bir dönemde görev yapan Said Paşa'nın II. Abdülhamid idaresi içindeki konumu belirlenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmayla Hariciye Nazırlığı gibi önemli bir makamda kesintisiz en uzun süre görev yapan devlet adamlarından biri olan Said Paşa'nın Tanzimat'tan II. Abdülhamid dönemine uzanan hayatı ve politik faaliyetlerine ışık tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hariciye Nezareti, II. Abdülhamid, Mısır Meselesi, Berlin Konferansı, Şarkî Rumeli

Abstract

This study presents the biography of Kürt Said Pasha, one of the foreign ministers of Sultan Abdülhamid II. Said Pasha's first civil service started during the Tanzimat period. He assumed senior positions within the Ministry of Interior. After the Russo-Turkish War of 1877-1878, he was assigned as Minister of Foreign Affairs. Addressing the main problems concerning the empire during Said Pasha's tenure in the Civil Service and the Foreign Office, we analyze positive and negative effects of these problems on Said Pasha's career. The position of Said Pasha, who served in the period when the administrative power was transferred to Yıldız Palace, during the reign of Abdülhamid II was tried to be determined. We discuss whether he shaped state policies and the influence of the palace on his political actions. In this way we uncover the life and political activities of an Ottoman statesman from the Tanzimat period to the era of Abdülhamid II.

Keywords: Ministry of Foreign Affairs, Abdülhamid II, Egyptian Question, Berlin Conference, Eastern Rumelia.

Giriş

Tanzimat döneminde memuriyet hayatına atılan Mehmed Said Paşa, II. Abdülhamid rejiminde etkin görevler üstlenmiş ve kesintisiz sürdürdüğü on yıllık Hariciye Nazırlığı ile hafızalarda yer etmiştir. İlk görev yeri dönemin diplomatları için mektep vazifesi gören Babıali Tercüme Odası'dır. Buna rağmen uzun yıllar Dahiliye Nezareti bünyesindeki mülkî âmirliklerde bulunmuştur.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra tekrar Hariciye Nezareti bünyesinde istihdam edilmiştir. Kısa süreli ilk Hariciye nazırlığının ardından Berlin Sefirliği'ne tayin edilmiş, akabinde on yıl sürecek ikinci nazırlığıyla II. Abdülhamid dönemi diploması hayatında iz bırakmıştır. Bu dönemki faaliyetleri yönetim gücünün Babıali'den Yıldız Sarayı'na geçmesinden dolayı sarayın nüfuzu altında şekillenmiştir.

Bu çalışmada Said Paşa'nın biyografisi ortaya konduğu gibi II. Abdülhamid idaresi içindeki konumu belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın birincil kaynağı arşiv belgeleridir. Siyasi tarih ve diploması tarihine ait ikincil kaynaklarla paşanın yaşadığı dönem ve dahil olduğu politik süreçler aydınlatılmıştır. Çalışmanın kapsadığı zaman dilimi içerisinde yüksek bürokraside Said isimli birçok devlet adamı bulunmaktadır. İlk akla gelenler Sadrazam Küçük Said Paşa (ö. 1914), İngiliz Said Paşa (1896), Dâhiliye Nazırı Said Efendi (ö. 1907) ve Lastik Said Bey'dir (ö. 1921). İsim benzerliklerinden dolayı herhangi bir karşılığa mahal vermemek için bilinçli bir çaba gösterilmiştir.

1. Biyografisi

18 Aralık 1834 tarihinde Süleymaniye'de (Irak) dünyaya gelen Mehmed Said Paşa'nın babası Mirimiran'dan Handanzâde Hüseyin Paşa'dır (ö. 6 Temmuz 1887).¹ Aydın valisi İzzet Paşa (ö. 5 Ocak 1920), Süleyman Paşa ve Nemrut Mustafa Paşa'nın eşi Saide Hanım, Said Paşa'nın kardeşleridir.²

Said Paşa, ilköğrenimini Süleymaniye ve İstanbul'daki sıbyan mekteplerinde almıştır. Davud Paşa Rüşdiye Mektebi'nde eğitim görmüş, özel öğretmenlerden Fransızca ve İngilizce dersleri almıştır. Fransızca okuyup yazabilen paşa Arapça, Farsça ve Almanca'ya aşinadır.³

Said Paşa'nın Gülizar ve Şerife isminde iki hanımıyla iki oğlu bulunmaktadır.⁴ Eşlerinden Gülizar Hanım 1938 senesinde vefat etmiş, Karacaahmet Mezarlığı'na gömülmüştür.⁵ Oğullarından Mehmed Şerif, Galatasaray Sultanîsi'nde ve Paris'teki Saint Cyr isimli askeri okulda eğitim görmüştür. Kendisine Hariciye Nezareti bütçesinden aylık 500 Frank maaş bağlanmış,⁶ aynı zamanda sefarette istihdam edilerek Hariciye'ye intisap etmiştir. Babası öldüğü zaman Şerif Paşa Stokholm sefiridir. Şerif Paşa, Stokholm elçiliğinden sonra önemli bir görev almamıştır. Bir dönem İttihat ve Terakki Cemiyeti

¹ Handanzâdeler, Bedirhanîler, Babanzâdeler ve Cemilpaşazâdelerle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun son asrında politika ve ilim hayatında rol oynamış önemli Kürt aileleridir. Ali Birinci, "Devletin Bedirhanîleri: 1- Mehmed Emin bin Bedirhan Bey'in Serencamından Sayfalar", *Avrupa Tarihinde Türk Eli: Doç. Dr. Güneç Karamuk Armağanı*, ed. Ramazan Acun-Serhat Küçük, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2017), s. 103.

² Ali Birinci, "Mehmet Şerif Paşa Osmanlıcılıktan Ayrılcılığa Bir Meşrutiyet Jöntürkünün Hikâyesi", *Prof. Dr. İ. Ercüment Kuran'a Saygı: Türk Modernleşme Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (14 Mayıs 2005) Bildiriler ve Makaleler [Türk Modernleşme Tarihi Araştırmaları Sempozyumu]*, ed. A. Yaşar Ocak-Mehmet Öz-Ferhat Berber-Fatih Yeşil, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2006), s. 59.

³ Said Paşa'nın biyografisi, Osmanlı Arşivi'ndeki resmî sicil kaydından ve dönem kaynaklarından hareketle yazılmıştır: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *DH.SAİD*, 1/576; "Hariciye Nazırı Devletlü Mehmed Said Paşa Hazretleri", *Hariciye Salnamesi*, H. 1306, s. 491-494; Hamid Aral, *Dışişleri Bakanlığı 1967 Yıllığı*, (Ankara: Ankara Basımevi, 1968), s. 111-112.

⁴ Said Paşa'nın ölümünden sonra ailesine maaş bağlanması konusunda bkz. BOA, *ML.EEM*, 658/3.

⁵ Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli-Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, haz. Serdar Sakin, C. 17, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008), s. 57.

⁶ BOA, *İDH*, 989/78143; Ali Birinci, "Şerif Paşa", *a.g.m.*, s. 59.

içerisinde bulunduyorsa da daha sonra onlardan ayrılarak Paris'e gitmiş ve İttihatçılara karşı yayınlar yapmıştır. Bundan başka Kürtlerin Osmanlı Devleti'nden ayrılmasına yönelik çalışmalarda bulunmuştur. Daha sonra Kürt Teali Cemiyeti'nin içerisinde bulunan Şerif Paşa kısa bir süre sonra buradaki görevinden de istifa ederek ölümüne kadar siyasi bir faaliyette bulunmamıştır.⁷ Heyet-i Vükela kararıyla vatandaşlıktan çıkarılan Şerif Paşa, 1951 yılında İtalya'da ölmüştür.⁸ Said Paşa'nın küçük oğlu Ali Fuad Paşa (Kandan, ö. 1954) padişah yaverlerinden olup Ferik İsmet Paşa'nın damadıdır.⁹ Fuad Paşa, süvari zabiti olduğu için güzel at ve kısraklara sahiptir.¹⁰

Fiziksel olarak şişman, iri yarı ve beyaz top sakallı şeklinde tanınan Said Paşa'nın karakter olarak "müstakim, halim, hafızası kuvvetli, zeki, fıkra sever" bir insan olduğu ifade edilmiştir.¹¹ Uzun yıllar Nişantaşı'ndaki konağında yaşamıştır. Taniyanlar, Said Paşa'nın Hariciye Nazırlığı döneminde, Şurayı Devlet reisliği dönemine göre daha neşeli olduğunu aktarırlar. Paşanın Ramazan iftarları ve bayram tebrikleri dışında misafir kabul etmediğini, iş ve aracılık için gelenleri doğrudan Babıali'ye yönlendirdiği bilinmektedir.¹² Said Paşa, 29 Ekim 1907 tarihinde Nişantaşı'nda Teşvikiye Camii'nin karşısındaki konağında vefat etmiştir. Devlet töreniyle Divanyolu'ndaki Sultan Mahmud türbesine defnedilen paşanın cenaze masrafı Hazine-i Hassa'dan karşılanmıştır.¹³

2. Memuriyet Hayatı

Said Efendi, on altı yaşındayken stajyer olarak Babıali Tercüme Odası'na girmiş, ilerleyen yıllarda asaleten bu kalemde devam etmiştir.¹⁴ 25 Aralık 1858 tarihinde mütercim-i evvelik vazifesine getirilmiştir.¹⁵ Bu göreve devam ederken 1859 yılında İnegöl'de ahali ile Fransa Posta Vapurları memuru Mösyö Kator arasındaki anlaşmazlığın araştırılması için görevlendirilmiştir.¹⁶ Said Efendi İnegöl'deki görevinden ötürü beşinci rütbeden Mecidî Nişanı'yla ödüllendirilmiştir.¹⁷ Aynı yıl içerisinde Hocabey'e (Odessa) gelen Rus Çarı'nı karşılamak için gönderilen heyete kâtip olarak eşlik etmiştir.¹⁸

Said Efendi'nin Meclis-i Ticaret ikinci riyasetine tayin olunması onun bürokrasi kariyerinde yeni bir sayfa açmıştır. Bu göreve 12 Temmuz 1862 tarihinde tayin edilmiştir.¹⁹ Dil bilmesi, akıcı, ikna edici ve diplomasiye yatkın oluşu bu göreve getirilmesinde etkili olmuştur.²⁰ Yaklaşık iki yıl Ticaret Mahkemesi ikinci reisliği görevinde kalmıştır. 1864 Mayıs'ında Birinci Meclis-i Ticaret reisliğine terfi etmiştir.²¹

2.1. Suriye Vilayeti Umur-ı Ecnebiye Müdürlüğü (Politika Memurluğu)

Politika memurları, stratejik açıdan önem arz eden bölgelerde politik ve diplomatik faaliyetlerin yürütülmesinde görev alan yetkililerdir. Köken itibarıyla Hariciye Nezareti'nden yetişen politika

⁷ Ali Birinci, "Şerif Paşa, Mehmed", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 39 (İstanbul 2010), s. 1-2.

⁸ Pakalın, *a.g.e.*, s. 57

⁹ BOA, *ML. EEM*, 658/3

¹⁰ Ahmet Semih Mümtaz, *Eski İstanbul Konakları*, (İstanbul: Kurtuba Kitap, 2011), s. 39.

¹¹ Pakalın, *a.g.e.*, s. 56

¹² Mümtaz, *a.g.e.*, s. 39.

¹³ "Ziyâ'-i Müessif", *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı 9546, 30 Ekim 1907, s. 1-2.

¹⁴ Pakalın, *a.g.e.*, s. 55.

¹⁵ BOA, *İ.HR.*, 163/8738; *A.DVN*, 137/15.

¹⁶ BOA, *HR.MKT*, 303/1; Said Paşa'nın Sicill-i Ahvâl dosyasında kendisine 15.000 kuruş harcırah verildiği yazıyorsa da arşiv belgelerinde harcırahı 3000 kuruş olarak geçmektedir.

¹⁷ BOA, *DH.SAİDd*, 1/576.

¹⁸ BOA, *DH.SAİDd*, 1/576; *İ.DH*, 445/29430.

¹⁹ BOA, *DH.SAİDd*, 1/576.

²⁰ BOA, *İ.DH*, 494/33550.

²¹ BOA, *A.MKT.MHM*, 299/90.

memurları, yabancı dil bilgisi olan ve uluslararası antlaşmalara vâkıf memurlardan seçilmiştir. Yabancıların yoğun olduğu bölgelerde valinin maiyetinde dış işleri yürütmekle görevli bu memurlar, Hariciye Nezareti'ne bağlı çalışmışlardır.²²

18 Haziran 1865 tarihinde Suriye Vilayeti Umur-ı Ecnebiye Müdürlüğü'ne tayin edilen Said Efendi, mevkiinin önemi sebebiyle Beyrut'ta ikamet etmiştir.²³ Yabancı tüccarların rağbet ettiği önemli merkezlerden olan Beyrut'ta düvel-i muazzama konsoloslarıyla gireceği münasebet önem arz ettiğinden bu kritik görevin icrası için bir talimatname doğrultusunda hareket etmesi istenmiştir. Bu talimatnameye göre Suriye'de "politika memuru" olarak bulunan Said Efendi'nin öncelikli görevi, bölgede bulunan ecnebi tüccar ve generallerle Osmanlı Devleti arasındaki ilişkileri düzenlemektir. Bölge valisi memleket dâhilindeki yazışmaları mektupçu, mali işleri muhasebeci vasıtasıyla yürüttüğü gibi ecnebilerle olan işlerin yürütülmesi görevi politika memuruna aittir. Politika memuru valiye bağlı çalışacaktır. Politika memurunun merkeze bildirmesi gereken meseleler, vali aracılığıyla bildirilecektir. Ancak Suriye vilayet merkezi Şam olmasına rağmen Beyrut'un önemli bir ticaret merkezi olmasından dolayı politika memuru Beyrut'ta ikamet edecektir.²⁴

Said Efendi görev yeri Beyrut'a gittikten sonra icraatları, karşılaşılan problemler ve bu problemlerin çözüm yolları hakkında Suriye valisine iki arıza sunmuştur. İlk arızada kaymakamların en küçük meselelerde kendisine haber vermeden valiye danışmalarının işleri yavaşlattığından şikayet etmiştir. İkinci arızada ise Beyrut kaymakamı Kamil Paşa'nın kendisini küçük düşürmeye çalıştığını, kendisine danışmadan meseleleri halletmeye çalıştığını, bu durumun ise konsolosların ellerine koz verdiğini belirterek Kamil Paşa'dan şikâyetçi olmuştur.²⁵ Aralık 1866 tarihine kadar politika memurluğunda kalan Said Efendi, izinli olarak İstanbul'da bulunduğu sırada memuriyetinin gereğinin kalmadığını öne sürerek istifa etmiş ve kendisine üç bin kuruş mazuliyet maaşı bağlanmıştır.²⁶

2.2. Mülkiye Görevleri

Bu mazuliyet onun kariyerinde ayrı bir sayfa açmıştır. Pek kısa süren bu mazuliyetten hemen sonra 1867 yılında eyaletlerde başlayan yeniden yapılanma çerçevesinde mîrimîran rütbesiyle Yanya Sancağı'na mutasarrıf olarak tayin edilmiş,²⁷ görev yerine gidemeden Yanya Vilayeti valisi Edhem Paşa ve bölgede bulunan kumandanlardan Abdî ve Hüseyin Paşaların talebiyle azledilerek²⁸ yerine Berat Kaymakamı Kahraman Paşa tayin edilmiştir.²⁹

Said Paşa, "*cezirece aranan ıslahat ve terakkiyâtı mevki-i isâleye muktedir*" olması sebebiyle Rumeli Beylerbeyi payesiyle 21 Ekim 1868 tarihinde Kıbrıs mutasarrıflığına tayin edilmiştir.³⁰ Said Paşa'nın göreve geldiği sıralarda Kıbrıs'ta şiddetli bir çekirge istilası meydana gelmiştir.³¹ Paşa, adayı bu istiladan kurtarmak ve tekerrür etmesini önlemek için oldukça çaba sarf etmiştir. Ahaliyi çekirge

²² Aydın Çakmak, *Türk Dışişleri Teşkilatının Gelişimi: Hariciye Nezareti*, (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2020), s. 83-85.

²³ Suriye Vilayeti Umur-ı Ecnebiye Müdüriyeti'nin, vilayet merkezi olan Şam'dan Beyrut'a intikali için bkz. Zafer Orha, *Beyrut Vilayeti'nde Osmanlı İdaresi (1887-1909)*, (İstanbul: Libra Kitap, 2022), s. 51-56.

²⁴ BOA, HR. SYS, 2929/31.

²⁵ BOA, HR. SYS, 1525/46.

²⁶ BOA, DH.SAİDd, 1/576.

²⁷ BOA, A.MKT.MHM, 386/57.

²⁸ BOA, İ.MVL, 575/ 25828.

²⁹ BOA, A.MKT.MHM, 388/95.

³⁰ BOA, İ.ŞD, 5/284.

³¹ Bu çekirge istilası ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Oktay Kızılkaya ve Tolga Akay, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kıbrıs'ta Çekirge İstilasına Karşı Alınan Tedbirler", *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (2017): 171-193.

tohumlarını toplamaya teşvik ederek çalışmaların takibini bizzat sahada yapmıştır. Başarısından dolayı ikinci rütbeden Mecidi Nişanı'yla taltif etmiştir.³²

1870 yılında Kıbrıs, Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'nden ayrılarak müstakil mutasarrıflık haline getirilmiş, adanın mutasarrıflığı Said Paşa'nın uhdesinde bırakılmıştır.³³ Said Paşa, Kıbrıs mutasarrıflığı süresince birtakım sıkıntılarla da uğraşmıştır. Çekirgeyle mücadele kapsamında ahali den toplanan paranın bir kısmının ortadan kaybolduğu ve lüzumsuz harcadığı, çekirge felaketinde ahaliye dağıtılmak üzere toplanan zahireye fesat karıştırdığı, zabtiye memurlarını şahsi hizmetinde kullandığı, ahali den fazla öşür topladığı gibi ithamlar ortaya atılmıştır.³⁴ Bu ithamların araştırılması için Kıbrıs'a hususi memur gönderilmiştir.³⁵ Yapılan tahkikatta Said Paşa hakkındaki iddiaların asılsız olduğu anlaşılmış ancak tahkikat devam ederken görevden azledilmiştir.³⁶

Said Paşa Kıbrıs mutasarrıflığından azledildikten kısa süre sonra Kars mutasarrıflığına tayin edilmiştir.³⁷ Bu görevde bir yıl kalmıştır. Bu süre içerisinde Rusya'ya zahire satışını yasaklaması ve birkaç defa kısa aralıklarla bu kararından vazgeçmesi sebebiyle zahire fiyatlarında düşüşe sebep olmuştur. Aşar mültezimlerinin şikâyeti üzerine³⁸ görevden azledilmiştir.³⁹ Kars mutasarrıflığından azledildikten sonra Said Paşa altı aylık bir mazuliyet dönemi geçirmiştir. Bu sürenin ardından 29 Aralık 1870 tarihinde açıkta bulunan Varna sancağı mutasarrıflığına tayin edilmiştir. Bu görevde üç yıl kalmıştır.⁴⁰

Balkanlar'da önemli bir idari birim olan Tulça sancağı stratejik konumu, askerî karargâh olması ve Tuna Komisyonu Riyaseti'ne başkanlık etmesi sebebiyle önem arz etmekteydi. Bu sebeple Tulça'ya tayin edilecek mutasarrıfta dil bilme ve iktidar sahibi olma gibi özellikler aranmaktaydı. Said Paşa, aranan bu özellikleri Varna mutasarrıflığında sergilediğinden 28 Mart 1877 tarihinde uhdesine Tuna Komisyonu Riyaseti verilerek Tulça mutasarrıflığına tayin edilmiştir.⁴¹

Tulça mutasarrıflığı sırasında 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı çıkmıştır. Rus istilası esnasında ilgilendiği temel meselelerden biri bölgedeki ahalinin tahliyesi olmuştur. Paşa, bölgenin tahliyesi, göç esnasında yollarda ortaya çıkacak kargaşa, maruz kalınacak kıtlık, diğer şehirler üzerinde meydana gelecek korku ve panik hakkında merkezi uyarmıştır. Bunun üzerine Kuzey Dobruca'nın boşaltılmasına ve tahliyenin Said Paşa tarafından yürütülmesine karar verilmiştir.⁴²

Said Paşa Tulça'da da uzun süre kalamamıştır. Yaklaşık iki ay sonra Tırnova mutasarrıfı Fahri Bey'le becayiş edilmiş, 8 Haziran 1877 tarihinde Tırnova mutasarrıflığına tayin edilmiştir.⁴³ Tırnova'nın Ruslar tarafından istila edilmesiyle birlikte Osmanpazarı'na çekilmiş ve yanında bulunan birkaç bin kişiyle bölgeyi savunmaya çalışmıştır.⁴⁴ Anlaşıldığına göre buradaki halk, kasabanın

³² BOA, *İ.DH*, 601/41912.

³³ BOA, *İ.MMS*, 39/1606.

³⁴ BOA, *ŞD*, 2379/6; 2379/14; 2379/19.

³⁵ BOA, *İ.ŞD*, 20/858.

³⁶ BOA, *İ.ŞD*, 23/1032.

³⁷ BOA, *İ.MMS*, 43/1767.

³⁸ BOA, *ŞD*, 1504/44.

³⁹ BOA, *İ.DH*, 669/46591; Said Paşa'nın Sicill-i Ahval kaydında Kars sancağından ayrılışı 1289 senesinde istifa yoluyla olmuş görünüyorsa da, azline dair iradenin tarihi yukarıda belirtildiği gibi 1290 senesidir ve istifasına dair bir bilgi verilmemektedir. Krş. BOA, *DH.SAİDd*, 1/576.

⁴⁰ BOA, *İ.DH*, 678/47239.

⁴¹ BOA, *İ.DH*, 743/60737.

⁴² Faruk Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler", *Osmanlı Araştırmaları*, 1 (1980): 138.

⁴³ BOA, *İ.DH*, 747/61055.

⁴⁴ BOA, *DH.SAİDd*, 1/576.

savunması için canla başla mücadele etmiştir. Osmanpazarı'nda 7 Şubat 1878 tarihine kadar kalmış, bu bölgenin de tahliye edilmesiyle önce Şumnu'ya, ardından İstanbul'a dönmüştür.⁴⁵

Tırhala mutasarrıfı Reşid Paşa'nın başka bir göreve tayin edilmesi sebebiyle Tırhala sancağı münhal durumda kalmış, Tırhala'nın stratejik konumu yaşanan savaşta daha da belirgin bir hal almıştır. Tırhala'ya gönderilecek mutasarrıfta iktidar sahibi olmak ve verilen emirleri kısa sürede uygulayacak pratiklik şartı aranmıştır. Said Paşa, savaş sırasındaki hizmeti ve aranan şartları sağlaması sebebiyle 6 Mayıs 1878 tarihinde Tırhala mutasarrıflığına tayin edilmiştir.⁴⁶

2.3. İslahat-ı Mukteziye Komisyonu (Anadolu Teftiş Komisyonu)

Said Paşa, Tırhala mutasarrıflığı esnasında Halep ve Kürdistan vilayetleri dâhil olmak üzere Anadolu ve Erzurum vilayetlerinin teftişi için görevlendirilen heyette Baker Paşa ile birlikte vazife almıştır.⁴⁷ Bu görev için heyete on maddelik bir talimatname gönderilmiştir.

Bu talimatnameye göre;

- Gittikleri yerlerde bir komisyon oluşturarak bölgenin etnik ve dinî yapısına göre yapılacak islahatlar belirlenecektir.

- Bilirkişilerden oluşturulacak ayrı bir komisyonla zaptiye teşkilatının jandarma haline dönüştürülmesine çalışılacaktır.

- Nizamiye mahkemeleri denetlenecek ve gerekli değişiklikler yapılacaktır.

- İdare meclisinin seçilmiş üyeleri hakkında tetkikler yapılacak, gerektiğinde komisyon huzurunda seçimler yenilenecektir.

- Mülkiye memurları denetlenerek suçlu olanlar mahkemeye verilecektir.

- Vergiler incelenerek gerekli düzenlemeler yapılacaktır.

- Vilayet merkezinde görev tamamlandıktan sonra komisyon üyeleri vilayete bağlı bölgelere gönderilecektir.

- Göçebe aşiretler gerektiğinde güç kullanılarak tahakküm altına alınacak ve vergiler toplanacaktır.

- İhtiyaç duyulduğunda "Tahkik Komisyonları" kurularak bazı bölgelerde Kürtlerin Hristiyanlara yaptığı baskı önlenecektir.

- Maarif Nizamnamesi yürürlüğe konacaktır.⁴⁸

Baker ve Said Paşa, bu görevleri esnasında bölgenin sorunları ve bu sorunların çözümüne yönelik bir rapor hazırlamıştır. Raporda ilk olarak Anadolu, Erzurum ve Halep vilayetleri ile bölgedeki diğer vilayetlerde bulunan ahalinin genel durumları, etnik ve dinî menşeleri gibi konular üzerinde durulmuştur. Ayrıca nafia, demiryolları, yollar, maden, ziraat, maarif, emniyet-i umumiye, adliye, hapisaneler, idare, meclis-i idare, memurin, idari şubeler, tahrir-i nüfus ve emlak, maliye ve vergi, gümrük, aşar, vergi, temettü, rüsumat, ağnam, vilayet bütçesi, masarîf-ı fevkalade, ahalinin ahval-i umumiyesi, muhacirin, ashab-ı nüfuz, ermeni meselesi gibi konular ele alınmıştır. Rapora istinaden Anadolu ve Arabistan'da yapılacak demiryolları, şose ve limanların mevkiî konusunda görüş bildirilmiştir.⁴⁹

⁴⁵ BOA, ŞD, 271/34.

⁴⁶ BOA, İ.MMS, 59/2746.

⁴⁷ BOA, DH.SAİD, 1/576.

⁴⁸ Musa Çadircı, "II. Abdülhamid'e Sunulan Bir Layiha 'Heyet-i Teftişîye'nin Geşt ü Güzâr Eylemiş Olduğu Mahallerin Ahvâliyle Heyet-i Mezkûr'un Harekâtı'", *OTAM*, 3 (1992): 415-416; Çadircı, Heyet-i Teftişîye'nin başkanının İngiliz Said Paşa olduğunu söylemiştir. Bkz. s. 416.

⁴⁹ BOA, MB.İ, 68/28.

Baker ve Said Paşa Erzurum teftişinin ardından Trabzon'un teftişi için görevlendirilmiştir.⁵⁰ Padişahın yaverlerinden Mirliva Süleyman bir jurnalinde Said Paşa'nın teftiş işi bittikten sonra açıkta kalacağını bildiği için "Buralarda işlerimiz hitam bulmadı" diyerek işin bitirilmesini geciktirdiğini, Baker Paşa'nın günlerini balık tutmakla geçirdiğini, Said Paşa'nın ise maiyetiyle Trabzon'da boş boş oturarak vakit geçirdiğini ihbar etmiştir. Jurnal sahibine göre Said Paşa, Baker Paşa'nın sözünden çıkmayarak İngiliz himayesini sağlamaya çalışmaktadır.⁵¹

Teftiş işini tamamladıktan sonra Dersaadet'e dönen Baker ve Said Paşalar 10 Eylül 1880 tarihinde Anadolu, Erzurum ve Halep bölgelerinde yaşanan sorunları ve çözüm yollarını içeren ayrıntılı bir rapor hazırlamışlardır.⁵² Görevi başarıyla tamamladıkları için Said Paşa'ya birinci rütbeden, Baker Paşa'ya ise ikinci rütbeden Mecidî Nişanı verilmiştir.⁵³

2.4. Cezayir-i Bahr-i Sefid Valiliği

Said Paşa, Anadolu teftişinden döndükten sonra Umur-ı Nafia Komisyonu azalığına tayin edilmiştir.⁵⁴ Sakız Adası'nın durumunu teftişle görevlendirilmiş,⁵⁵ bu görev tevcihinden birkaç gün sonra 4 Haziran 1881 tarihinde Cezayir-i Bahri Sefid valiliğine tayin edilmiştir.⁵⁶ Vilayetin eski valisi Sadık Paşa Kredi Foncier Bankası kurmak, Sakız Limanı'nı Port Frank haline getirmek, Sakız kalesini yıkmak, dağlık bölgelerde bulunan ahaliyi sahile nakletmek ve ahalinin ödemesi gereken vergilerin affedilmesi gibi projeleri sebebiyle azledilerek gözetim altında tutulmuş, yerine bölgeyi teftiş için gönderilen Said Paşa atanmıştır.⁵⁷ Said Paşa, İzmir'de bir barakada tutulan Sadık Paşa ile görüşmüştür. Bu görüşmede Sadık Paşa, Sakız ahalisinin ihtiyacının giderilmesi için Kredi Foncier Bankası kurulmasının elzem olduğunu bildirmiştir.⁵⁸

Said Paşa'ya Cezayir-i Bahr-i Sefid valiliği sırasında 13 Mart 1882 tarihinde vezaret rütbesi verilmiştir.⁵⁹ Said Paşa Sakız Adası'nın durumu hakkında 16 Nisan 1882 tarihinde bir rapor hazırlamıştır. Raporda, Sakız Adası'nda meydana gelen depremin verdiği zararlar ve ahali arasındaki Hristiyan ve Müslüman ikiliğine dikkat çekmiştir. Bu durumun, büyük oranda selefi Sadık Paşa'nın kötü yönetiminden kaynaklandığına vurgu yapan Said Paşa, adadaki Rumların Yunan milliyetçiliğine soyunarak Yunanistan'a meylettığı ve ahali arasında bu ayrım ve temayülün ortadan kaldırılması için bir an önce reform yapılması gerekliliğine vurgu yapmıştır.⁶⁰

Said Paşa valiliği esnasında Midilli Mutasarrıfı Namık Kemal'le sürtüşme yaşamıştır. Said Paşa, Namık Kemal'in Rusya'ya hakaret eden bir tiyatro yazıp oynattığını ifade etmiştir. Namık Kemal ise bu iddiaya karşı Said Paşa'yı Rus konsolosuna "hempâlık"la itham etmiştir.⁶¹

Kısa bir süre sonra devletin genel menfaatini temin edecek ıslahatların müzakere ve icrası için bir komisyonun kurulması kararlaştırılmıştır. Said Paşa, eski görevlerini ülkenin muhtelif noktalarında geçirerek memleket işleri ve ahalinin mizacı hakkında bilgi sahibi olduğu, ayrıca teftiş heyetinde

⁵⁰ BOA, *İ.DH*, 809/65406.

⁵¹ BOA, *Y.EE*, 14/129.

⁵² BOA, *Y.PRK.A*, 2/78.

⁵³ BOA, *İ.DH*, 813/65666.

⁵⁴ BOA, *DH. SAİD*, 1/330.

⁵⁵ BOA, *MB.İ*, 76/186.

⁵⁶ BOA, *MB.İ*, 75/112; Bu belgedeki tarih hatalı olarak 7.C.1297/5 Mayıs 1881 olarak düşülmüştür. Gönderilen iradenin başka bir suretinde tarih 7.B.1297 olarak geçmektedir. Karşılaştırma için bkz. BOA, *Y.EE*, 78/32.

⁵⁷ BOA, *MB.İ*, 77/14.

⁵⁸ BOA, *Y.EE*, 78/32.

⁵⁹ BOA, *İ.DH*, 847/68040; 850/68215.

⁶⁰ BOA, *Y.PRK.UM*, 5/15.

⁶¹ Muhibbe Darga ve Ali Alparlan, "Namık Kemal'in Bilinmeyen Bir Mektubu", *Belleten*, 129 (1969): 38.

bulunarak Anadolu'nun hemen her tarafını dolaştığından Cezayir-i Bahr-i Sefid valiliğinden azledilerek teşkil edilen bu komisyonun azalığına tayin edilmiştir (19 Nisan 1882). Bu görev için kendisine 17.000 kuruş maaş bağlanmış, boşalan Cezayir-i Bahr-i Sefid valiliğine ise Naşid Paşa tayin edilmiştir.⁶²

2.5. Hariciye Görevleri

Said Paşa, Islahat Komisyonu azalığında çok uzun süre kalmamış, 8 Mayıs 1882 tarihinde Hariciye Nazırlığı'na tayin edilmiştir.⁶³ Said Paşa'nın Hariciye Nezareti'ne tayin olunduğu dönem Osmanlı Devleti açısından oldukça hassas bir zaman dilimiydi. Avrupalı devletler Mısır'ın durumunu tayin etmek amacıyla bir konferans düzenlemeye karar vermişlerdi. Sultan II. Abdülhamid, bu konferansın toplanmasına karşı çıkıyordu. Buna rağmen Mısır'da Maltalı bir tüccarın yerli bir hamalı öldürmesi üzerine çıkan Maltız olayları, başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletleri harekete geçirmişti.⁶⁴ Bu olaylar yatıştırılmasına rağmen Urabi Paşa'nın yabancılara karşı tepkili duruşu, Mısır'daki yabancılara koruma amacıyla İngiltere ve Fransa'yı harekete geçirerek bir konferans toplanması talebini yeniden gündeme getirdi. Sultan Abdülhamid bu konferansa Mısır meselesi Osmanlı Devleti'nin iç işi olduğu gerekçesiyle karşı çıkıyordu. Buna rağmen İngiltere, Fransa, İtalya ve Avusturya gibi büyük devletlerin katıldığı İstanbul Konferansı, 23 Haziran 1882 tarihinde başladı. Konferansın ilk dokuz oturumuna Osmanlı hükümeti katılmayı reddetti. Aslında padişah bu konferansta Mısır meselesinden başka konuların konuşulacağından endişe duymaktaydı. Padişah mazul olmasına rağmen eski Sadrazam Küçük Said Paşa'dan bu konudaki görüşünü istedi. Said Paşa konferansa katılmak gerektiğini belirttiği gibi Mısır'a asker göndermeyi teklif etti.⁶⁵ Ancak İngiliz gemilerinin İskenderiye'yi bombalaması ve işgal etmesi sonucu Sultan Abdülhamid konferansa katılmama konusunda ısrar etmenin anlamsız olduğunu gördü. 19 Temmuz'da Osmanlı Devleti'nin konferansa katılacağı elçilere bildirildi.⁶⁶

Sultan Abdülhamid, devleti konferansta temsil etmek üzere Evkaf Nazırı Asım Paşa'yı görevlendirdi. Asım Paşa'nın görevi tek başına yürütemeyeceğini bildirmesi üzerine Hariciye Nazırı Said Paşa'nın da katılması kararlaştırıldı. Diplomatik usuller gereği konferansa başkanlık etme hakkı, konferansın düzenlendiği ülkenin hariciye nazırındaydı. Bu suretle Osmanlı Devleti konferansın başkanlığını elde etmiş oluyordu.⁶⁷ Said Paşa ve maiyetindekiler toplantıda özellikle Osmanlı Devleti'nin Mısır'a asker göndermesi konusunda zaman kazanmaya çalıştılar. Bunun sebebi padişahın Avrupa'daki askeri Mısır'a kaydırmak istememesiydi. II. Abdülhamid devletin merkezi ve kalbi olarak Avrupa'daki topraklara oldukça önem vermekteydi. Mısır dâhil olmak üzere diğer bölgeler devletin uç noktalarıydı. Padişah buraya asker göndererek devleti bir maceranın içerisine sokmak istemiyordu.⁶⁸

Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında Mısır meselesinin çözümü ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hükümlerini haklarını savunmak için yapılan müzakereler ve bu müzakereler sonucunda ortaya çıkan mukavelenin imzalanması için Hariciye Nazırı Said Paşa ve Evkaf Nazırı Asım Paşa ile Kamil Paşa murahhas tayin edildi.⁶⁹

⁶² BOA, *İ. HR*, 286/17862.

⁶³ BOA, *İ. DH*, 853/68432.

⁶⁴ Maltız olayı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Kızıltoprak, "II. Abdülhamid'in Mısır Sorununa Yaklaşımı ve İstanbul Konferansı", *Türkler*, 13 (Ankara 2002): 59.

⁶⁵ Zekeriya Kurşun, *Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı-İcratı ve Fikirleri 1838-1914)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991, s. 41

⁶⁶ Kızıltoprak, *a.g.m.*, s. 60.

⁶⁷ Kızıltoprak, *a.g.m.*, s. 61.; BOA, *İ. MTZ* (05), 22/1039.

⁶⁸ Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali-Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), s. 106.

⁶⁹ BOA, *A. DVN. MKL*, 27/15; Bu tayin hakkında çıkan iradenin sureti için bkz. BOA, *Y.A. RES*, 30/26.

Said Paşa'nın birinci nazırlığı döneminde ilgilendiği başlıklardan bir diğeri ise köle ticaretiyle ilgili kanun tasarısı çalışmalarıdır. Osmanlı Devleti'nde 1857 yılında zenci esir ticareti yasaklandıysa da bu yasağın uygulanacağı bir kanuni dayanak oluşturulmamıştı. İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında 1880 yılında imzalanan siyah köle ticaretini önlemeye yönelik konvansiyonun uygulamaya konmasından sonra İngiliz tarafı, kanunun çıkarılması konusunda Babıali'ye baskı yapmaya başladı. Said Paşa'nın Hariciye Nazırlığı esnasında ve nezaretten ayrıldığı 1883 yılında iki tasarı hazırlandıysa da kanunun çıkması için 1889 yılını beklemek gerekecekti.⁷⁰

Said Paşa 1882 yılının Kasım ayının sonlarında Hariciye Nezareti'nden azledilmiş, on bin kuruş mazuliyet maaşı bağlanmıştı.⁷¹ Ancak bu mazuliyet dönemi çok uzun sürmemiş, üç ay sonra (21 Mart 1883) Berlin sefiri Sadullah Paşa'nın Viyana Sefareti'ne tayin olması üzerine Said Paşa, Berlin Sefareti'ne tayin olunmuş ve bu durum Almanya imparatoruna bildirilmiştir.⁷² Said Paşa'ya bu görevine dair bir kıta Murassâ Nişân-ı Osmânî verilmiştir.⁷³

Said Paşa görev başladıktan sonra gizli bir casus vasıtasıyla Berlin ve Cenova'da Ermenilerin miktarı ve faaliyetlerini araştırmıştır. Bu araştırma sonuçlarını merkezde Sadrazam Said Paşa ve Arifi Paşa'ya iletmış, bu bölgelerde Ermenilerin sayısının oldukça az olduğu, olanların da ancak kendi işleriyle ilgilendiği ve fesat çıkaracak durumda olmadıklarını bildirmiştir.⁷⁴

1884-1885 yılları arasında Berlin'de Kongo ve Batı Afrika sahilleri konusunda bir konferans düzenlenmiştir. Konferans Alman şansölyesi Bismarck'ın liderliğinde, Rusya, Portekiz, Avusturya-Macaristan, Belçika, Danimarka, Fransa, İngiltere, İtalya, Hollanda, İspanya, İsveç-Norveç Krallığı, Osmanlı Devleti ve ABD olmak üzere on dört devletin katılımıyla gerçekleşmiştir.⁷⁵ Osmanlı Devleti bu konferansa Murahhas olarak Berlin Sefiri Said Paşa ve sefaret müsteşarı Ohan Efendi'yi görevlendirmiştir.⁷⁶ Berlin konferansının amacı Fransa ve Belçika arasında paylaşılamayan Kongo'nun geleceği konusunda mutabakata varmaktır. Bu mesele uluslararası boyut kazanınca Orta Afrika İmparatorluğu hayali kuran Almanya sorunu çözmek ve nüfuzunu ikame etmek için hakem rolünü üstlenmişti. Konferansta Afrika'nın sömürgeleştirilmesine meşruiyet kazandırılmış ve yapılacak yağma, kurallara bağlanarak yaşanacak anlaşmazlıkların savaşa evrilmesi önlenmek istenmiştir.⁷⁷ Osmanlı Devleti Afrika'daki çıkarlarını korumak için konferansa katılmıştır. Said Paşa, devletin çıkarını korumaya yönelik tutumunu konferans esnasında sergilemiş, Osmanlı delegesinin aktif tavrı Alman imparatoru tarafından övülmüştür.⁷⁸

Said Paşa, Meclis-i Sıhhiye Riyaset-i Ülâsı⁷⁹ göreviyle birlikte yeniden Hariciye nazırlığına tayin edilmiştir (30 Eylül 1885).⁸⁰ Hariciye Nezareti'ne tayininin hemen ardından ivedilikle İstanbul'a gelmesi bildirilmiştir.⁸¹ Said Paşa'nın on yıl yürüteceği ikinci Hariciye nazırlığına tayin edilmesinin sebebi, 18 Eylül 1885 tarihinde Şarkî Rumeli'nin Bulgaristan Prensiği tarafından işgal edilmesiyle

⁷⁰ Y. Hakan Erdem, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909*, Çev. Bahar Tırnakçı, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), s. 177-178.

⁷¹ BOA, *İ.DH*, 875/69825.

⁷² BOA, *İ.HR*, 289/18123.

⁷³ BOA, *İ.HR*, 336/21697.

⁷⁴ BOA, *Y.EE*, 97/85.

⁷⁵ Ali Demir, "Sömürge Devletlerinin Kullandığı Sömürgecilik Araç ve Metotları Vaka Analizi: Belçika Krallığının Kongo'daki Sömürge Dönemi", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 14 (2011): 124.

⁷⁶ BOA, *İ.HR*, 295/18660.

⁷⁷ Mostafa Minawi, *Osmanlılar ve Afrika Talanı Sahra'dan Hicaz'a İmparatorluk ve Diplomasi*, Çev. Ayşen Gür, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2013), s. 33.

⁷⁸ BOA, *Y.PRK.EŞA*, 4/54.

⁷⁹ BOA, *DH.SAİD*, 1/331.

⁸⁰ BOA, *İ.HR*, 298/18901; *İ.DUİT*, 190/53.

⁸¹ BOA, *İ.HR*, 337/21823.

yaşanan kabine değişikliğidir.⁸² Şarkî Rumeli'nin asker sevk edilerek savaş yoluyla geri alınmasında ısrarcı olan Küçük Said Paşa kabinesi görevden alınmış, meselenin diplomasi yoluyla çözümü taraftarı olan Kamil Paşa kabinesi işbaşına getirilmiştir. Kürt Said Paşa da azledilen Asım Paşa'nın yerine Hariciye Nazırı tayin edilmiştir.⁸³

Said Paşa'nın bu ikinci nazırlığı döneminden itibaren Hariciye Nezareti üst kadrolarında uzun süreli ve kesintisiz bir dönem başlamıştır. Said Paşa ve halefi Ahmed Tevfik Paşa'nın bakanlık yıllarında on yılı aşan istikrar süreci yaşanmıştır.⁸⁴

1885 yılında İstanbul'da Doğu Rumeli meselesini konuşmak amacıyla Almanya, Avusturya, Fransa, İngiltere, İtalya, Rusya ve Osmanlı Devleti'nin katıldığı uluslararası bir konferans düzenlenmiştir. Bu konferansa Osmanlı Devleti adına murahhas olarak Hariciye Nazırı Said Paşa ile Adliye Nazırı Server Paşa'lar katılmıştır. Konferansın İstanbul'da olmasından dolayı teamüllere uygun olarak Said Paşa, konferansa başkanlık etmiştir. Sultan Abdülhamid bu konferansın gidişatıyla oldukça ilgilenmiş ve konuşulan meselelerle ilgili anlık bilgi almak istemiştir. Konferans yaklaşık beş ay sürmüş ve toplamda sekiz oturum yapılmıştır. Beş ayın sonunda Doğu Rumeli bölgesi Bulgaristan'a bırakılmıştır.⁸⁵

1889 yılında Alman imparatoru II. Wilhelm Osmanlı Devleti'ni ziyaret etmiştir. Bu ziyaretin amacı Osmanlı Devleti ile ittifak kurmaktır. İmparator aradaki yakınlaşmanın sağladığı avantajla bu gezide Bağdat demiryollarının Kütahya'ya kadar uzatılması imtiyazını almıştır.⁸⁶ İmparatorun Çanakkale'ye gelişinde karşılama görevi verilen Şura-yı Devlet Reisi Arifi Paşa'nın soğuk aldığını öne sürerek vazifeden affını istemesi üzerine bu görevin ifası Hariciye Nazırı Said Paşa'ya verilmiştir.⁸⁷

Said Paşa'nın ikinci Hariciye Nazırlığı 1895 yılına kadar devam etmiştir. Bu süre içerisinde Hariciye Nazırlığı'na ek olarak 3 Eylül 1891 tarihinde uhdesine Şura-yı Devlet Reisliği vekaleti de eklenmiştir. Bu görevi karşılığında kendi maaşına, Şura-yı Devlet reislerinin aldığı 30.000 kuruş da eklenmiştir.⁸⁸

Said Paşa, 9 Haziran 1895 tarihli iradeyle Hariciye Nazırlığı ve Şura-yı Devlet Riyaseti vekilliği görevlerinden azledilmiştir.⁸⁹ Bu azil meselesi hakkında Berlin'de neşredilen *Berliner Tageblatt* gazetesinde bir makale yazılmıştır. Sadrazam Cevad Paşa ile Hariciye Nazırı Said Paşa'nın azlinin Ermeni meselesinde İngiltere, Rusya ve Fransa ile aynı çizgide gidildiğini göstermek amacıyla gerçekleştirildiğine dikkat çekilmiştir.⁹⁰ *Berliner Tageblatt*'ta da ifade edildiği gibi paşanın azli Ermeni sorunuyla doğrudan ilgilidir. Ermeni sorununun uluslararası boyut kazanmasıyla çıkmaza giren Osmanlı diplomasisine soluk aldırılmak isteyen II. Abdülhamid, bakanlık ve elçiliklerde köklü değişikliklere gitmiştir. Nispeten bağımsız meclis-i vükelayı sadrazam başta olmak üzere değiştirmiş, yeni politikalarına danışmanlık etmek üzere ikinci kâtip olarak İzzet Holo Bey'i Mâbeyn'de görevlendirmiş, giderek artan Fransız baskısını azaltmak ve İngiliz-Fransız yakınlaşmasını engellemek için yakın adamlarından Hariciye Mektupçusu Çorluluzâde Salih Münir Bey'i Paris Büyükelçiliği'ne

⁸² Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), s. 255-265.

⁸³ Hilmi Kamil Bayur, *Sadrazam Kamil Paşa Siyasi Hayatı*, (Ankara: Sanat Basımevi, 1954), s. 109-110.

⁸⁴ Çakmak, *a.g.e.*, s. 58.

⁸⁵ Mahir Aydın, "Tophane Konferansı "Doğu Rumeli'ye Veda", *Tarih Dergisi*, 53 (2011): 123.

⁸⁶ İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nişfuzu*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981), s. 52

⁸⁷ BOA, *Y.A.HUS*, 230/25.

⁸⁸ BOA, *İ.DH*, 1262/99192.

⁸⁹ BOA, *İ.DH*, 1323/26.

⁹⁰ BOA, *HR.SYS*, 31/36; Cevad Paşa'nın azli meselesi için bkz. Mehmet Mercan, *Sadrazam Ahmed Cevad Paşa*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1998, s. 82 vd.

tayin etmiştir. Babıali'nin pasifize edilip saray merkezli yönetimin etkisini giderek artırdığı bu atama ve uygulamalardan Kürt Said Paşa da nasibini almıştır. Paşa için bu noktaya evrildiği süreçte Alman Büyükelçisi'ne, padişahın Ermeni meselesinde Babıali'den ziyade "sefil kimselerin" sözünü dinlediğinden yakınlıkla saray merkezli yönetimi eleştirmiştir.⁹¹

Said Paşa'ya nezaretten azledildikten sonra 25.000 kuruş mazuliyet maaşı tahsis edilmiştir.⁹² Ancak bu mazuliyeti pek uzun sürmemiş 4 Ekim 1895 tarihinde Hariciye Nazırı Turhan Paşa görevinden azledilerek yerine, Said Paşa yeniden tayin edilmiştir.⁹³

Said Paşa'nın bu göreve atanmadan bir gün önce İngiltere sefirinin kendisini ziyarete geldiğine dair bir arizayı padişaha sunduğu tespit edilmiştir. Elçi 3 Ekim 1895 tarihinde sadrazamla görüştüktan sonra Said Paşa'yla görüşmüştür. Elçi, Doğu vilayetlerinde yapılması teklif edilen reformlar ve tutuklanan Ermenilere yapılan zulümler hakkında bilgi istemiştir. Said Paşa, elçiye reform konusunda bir yorumda bulunma yetkisinin olmadığını belirtmekle birlikte arzuhal vermek bahanesiyle İstanbul'a gelen Ermenilerin yol üzerindeki yerleşim yerlerinde ahaliye musallat oldukları ve zulmettikleri, bu tarz harekete tevessül edenlerin kim olursa olsun cezalandırılmasının devletin asli görevi olduğunu söylemiştir.⁹⁴ Said Paşa bu görevi esnasında büyük güçlerin Doğu vilayetlerindeki reform talepleri konusunda sık sık Tarabya'daki elçiliklere giderek sürecin işleyişi hakkında müzakerelerde bulunmuştur.⁹⁵

Said Paşa'nın son Hariciye Nazırlığı bir ay sürmüştür. 5 Kasım 1895 tarihinde azledilerek Şura-yı Devlet reisliğine atanmış, yerine Tevfik Paşa tayin edilmiştir.⁹⁶ Said Paşa'nın Şura-yı Devlet reisliğinin 1907 yılının Eylül ayına kadar devam ettiği, bu tarihe ait maaşının ödendiği Maliye makbuzlarından anlaşılmaktadır.⁹⁷ Ancak bu tarihten sonra adına rastlanılmamaktadır.

II. Abdülhamid döneminin en belirgin özelliği yetkinin hükümet merkezi Babıali'den Yıldız Sarayı'na kaymasıdır.⁹⁸ Padişah, saray merkezli yönetim biçimini diğer hükümet birimleri üzerinde olduğu gibi Hariciye Nezareti ve elçilikler üzerinde de ikame etmiştir.⁹⁹ Osmanlı elçilikleri, rutin işlerini Hariciye Nezareti üzerinden görürken izin verilen ölçüde yaptıkları diplomatik faaliyetler ve istihbarat raporlarını doğrudan doğruya saraya sunmuşlardır. Saraya bağımlılık, Hariciye Nezareti'ni yıllar içinde küçültmemiş, aksine Hariciye'de ve dış temsilciliklerde Tanzimat'la başlayan kurumsal büyüme ve modernleşme, II. Abdülhamid döneminde de devam etmiştir.¹⁰⁰ Ancak Babıali

⁹¹ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1986), s. 113-114.

⁹² BOA, *İ.TKS*, 4/42.

⁹³ BOA, *İ.HR*, 348/59; BEO, 688/51595.

⁹⁴ BOA, *Y.PRK.AZJ*, 32/53.

⁹⁵ M. Louis Renault, *Archives diplomatiques: Recueil mensuel international de diplomatie et d'histoire, Deuxième serie, Tome 59, Juillet-Août-Septembre* (1896), s. 74-75.

⁹⁶ BOA, *İ.DH*, 1328/38.

⁹⁷ BOA, *ML.EEM*, 618/7.

⁹⁸ II. Abdülhamid iktidarında saray merkezli yönetimin ortaya çıkışı için bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, Haz. İsmet Miroğlu, (İstanbul: Berekat Yayınevi, 1983), s. 161; *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2010), s. 338; François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, (İstanbul: Homer Kitabevi, 2006), s. 60; Ziya Şakir, *Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler*, (İstanbul: Çatı Kitaplığı, 2008), s. 80; Semih Mümtaz S., *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, (İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1948), s. 54; Gökhan Çetinsaya, "Tarz-ı Siyaset", *II. Abdülhamid, Modernleşme Sürecinde İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz, (İstanbul: İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Yayınları, 2010), s. 107.

⁹⁹ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, çev. Osman Akinhay, (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005), s. 42; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Turna, (Ankara: Arkadaş Yayınları, 2015), s. 168-169.

¹⁰⁰ Zeynep Bostan, *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020), s. 237-238.

çalışanlarının inisiyatif kullanmaları sınırlı düzeyde tutulmuş, saraydaki görevlilerin konumları ve nüfuzlarında ise yükseliş olmuştur.

II. Abdülhamid devri nazırları, Tanzimat dönemi devlet adamları gibi inisiyatif kullanma yetkisine sahip değildi. II. Abdülhamid'in dış ilişkilerdeki “*değişmez ilkeleri*”ne bağlı kaldıkları için verilen emirleri harfiyen uygulamak durumundaydılar.¹⁰¹ II. Abdülhamid, imparatorluğun dış işlerine Cuma selamlıklarından sonra kabul ettiği elçilerle görüşerek kendisi yön verir hale gelmiştir.¹⁰²

Hariciye Nazırlığı gibi önemli bir makamda kesintisiz en uzun süre görev yapan (ikinci nazırlığı on yıl) devlet adamlarından biri olan Said Paşa'nın nazırlıkları sarayın gölgesinde geçmiştir.¹⁰³ II. Abdülhamid, nazırlar üzerindeki nüfuz ve kontrolünü müsteşarlar aracılığıyla tesis etmiştir.¹⁰⁴ Dönemin Hariciye Nezareti müsteşarı, II. Abdülhamid'in çocukluğundan beri tanıdığı ve güvendiği Artin Dadyan Paşa'dır. Said Paşa'ya diplomatik temaslarında sarayın gözlemcisi sıfatıyla nezaret müsteşarı Artin Dadyan Paşa ve nezaret mektupçusu Salih Münir Bey eşlik etmiştir. Bu şekilde hem nazır kontrol altında tutulmuş hem de meselelere sarayın istediği biçimde şekil verilmiştir. Kıvrak zekâsıyla tanınan Said Paşa, saydığımız bu sebeplerden dolayı II. Abdülhamid döneminin diğer Hariciye Nazırları gibi karar alma süreçlerine etki edememiş, diplomatik yazışmaların yürütülmesinden sorumlu olmuştur.¹⁰⁵

¹⁰¹ Carter Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babı (1789-1922)*, çev. Ercan Ertürk, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), s. 263-264.

¹⁰² “*Sefir bir zamandan beri cari olan âdet iktizasınca doğrudan doğruya Mabeyn'e de müracaat eylemekte idi.*” [Küçük] Mehmed Said Paşa'nın *Hatıratı*, c. 2-3, haz. Mustafa Gündüz, (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), s. 165.

¹⁰³ Mahmut Akpınar, “Osmanlı Hariciye Nazırları (1836-1922)”, *SOBBİAD: Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 35 (2015): 178.

¹⁰⁴ Ali Fuad Türkgeldi, “Memduh Paşa”, *Maruf Simalar*, haz. Selçuk Akşin Somel-Mehmet Kalpaklı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), s. 389-390.

¹⁰⁵ Feroze A. K. Yasamee, *Abdülhamid'in Dış Politikası Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888*, çev. Yusuf Selman İnanç, (İstanbul: Kronik Kitap: 2018), s. 59.

Sonuç

Said Paşa, küçük yaşta başladığı memuriyet hayatında yeteneği ve çalışkanlığıyla sıvırılmış, mutasarrıflık ve valilik görevlerinin ardından Berlin sefirliğine ve Hariciye Nazırlığına yükselmiştir. On yıllık Hariciye Nazırlığının ardından ölümüne kadar Şura-yı Devlet reisliği yapmıştır. Görevde bulunduğu süre içerisinde, hakkında çeşitli şikâyetler vuku bulsa da herhangi bir ceza almamıştır. Hakkında Sultan II. Abdülhamid'e İngiliz taraftarı olduğu yönünde jurnaller verilmişse de bu jurnaller padişah tarafından dikkate alınmamıştır.

Said Paşa'nın Hariciye Nazırı olduğu dönemde ilgilendiği temel meseleler Doğu Rumeli, Berlin Kongresi, Ermeni Meselesi ve zenci esir ticaretinin önlenmesi çalışmalarıdır. Nazırlığından çok önce zenci esir ticareti yasaklanmasına rağmen önü alınamamış, kaçak olarak yapılan ticaretle ilgili özellikle İngilizler tarafından Osmanlı Devleti'ne oldukça fazla şikâyet gelmiştir. Devlet bu şikâyetlerin üzerine ciddiyetle eğilmiş, meseleyi derinlemesine araştırmıştır. Ancak anlaşıldığı kadarıyla mevzu bahis şikâyetlerin bir kısmı asılsız çıkmıştır. İngilizler bu vesileyle Osmanlı Devletinin iç işlerine karışmayı ve devleti baskı altında tutmayı hedeflemişlerdir.

Said Paşa'nın görevden alındığı zaman diliminde II. Abdülhamid iktidarını güç durumda bırakan Ermeni meselesi, kabinede ve devlet politikasında köklü değişikliklere sebep olmuştur. İç sorunların çözülemediği durumlarda dış sorunlara dönüştüğü bu süreçte Hariciye Nezareti'nin iş yükü artmıştır. Büyük Güçlerin reform talepleri diplomatik açıdan imparatorluğu yeni arayışlara itmiştir. II. Abdülhamid artan dış baskılar karşısında hilafet ve saltanat vurgusunu artırmış, Babiali'nin yetkilerini kısıtlayarak saray merkezli yönetime ağırlık vermiştir. Bu politikanın sonucu sadrazam başta olmak üzere tüm kabine, padişahın politikalarını sadakatle yerine getirecek isimlerden seçilmiştir. Said Paşa, ikinci Hariciye nazırlığı görevinden bu politika değişikliği sebebiyle azledilerek Şura-yı Devlet reisliği gibi daha pasif bir göreve nakledilmiştir.

Said Paşa'nın Mülkiye mesleği içindeki görev yerleri, imparatorluğun sınır bölgelerindeki mutasarrıflık ve vilayetlerden oluşmaktadır. Paşaya iç vilayetlerde görev verilmemiştir. Cezayir-i Bahr-i Sefid, Kıbrıs, Varna, Tulça ve Kars gibi görev yerleri imparatorluğun sınır bölgelerindeki hassas noktalardır. Büyük Güçlerin artan emperyalist genişleme politikası, Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu geniş toprakları (özellikle sınır bölgelerindeki vilayetleri) imparatorluklar arası rekabetin sınır alanlarına dönüştürmüştür. Bu sebeple buralarda görev alan idari âmirler dil bilen ve uluslararası politikalara vâkıf görevlilerden seçilmiştir. Said Paşa da dil bilmesi ve diplomasiye yatkınlığı sebebiyle Suriye Vilayeti Umur-ı Ecnebiye Müdürlüğü (politika memurluğu) görevinden itibaren stratejik önemdeki idari birimlerde ve teftiş komisyonlarında görev almıştır. Bu görevlerde edindiği birikim, paşayı Hariciye Nazırlığına taşımıştır. Bu anlamda Said Paşa'nın Mülkiye mesleği içindeki görevlerinin Hariciye ile doğrudan ilintili olduğu ve sınır vilayetlerindeki meslekî birikiminin Hariciye Nazırlığı için önemli bir altyapı oluşturduğu söylenebilir.

II. Abdülhamid döneminde yönetim gücünün Yıldız Sarayı'nda toplanması sebebiyle hükümet merkezi durumundaki Babiali politika yapımında etkin bir rol üstlenememiştir. Bu durumdan diğer nezaretler gibi Hariciye Nezareti de etkilenmiştir. Said Paşa, Hariciye Nazırlığı esnasında II. Abdülhamid'in dış ilişkilerdeki "*değişmez ilkeleri*"ne bağlı kalmış, saraydan bağımsız politika üretme ve yürütme konusunda yetkilendirilmemiştir. Padişah, diplomatik girişimlerini ya bizzat Cuma Selamlıkları'nda kendisi yürütmüş ya da özel temsilcileri aracılığıyla yön vermiştir. Bu anlamda Hariciye Nazırlığı gibi önemli bir makamda kesintisiz en uzun süre görev yapan devlet adamlarından biri olan Said Paşa'nın nazırlıkları sarayın gölgesinde geçmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadâret Divan-ı Hümâyûn Kalemi Mukâvelenâmeler (A.DVN.MKL), 27/15

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Odası (Kalemi) Belgeleri (A.MKT.MHM), 299/90; 386/57; 388/95

Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl İdâre-i Umumiyyesi Defterleri (DH.SAİDd), 1/330

Hariciye Siyasi (HR.SYS), 1525/46; 2929/31

Hariciye Mektubi (HR.MKT), 303/1

İrade Hariciye (İ. HR), 286/17862; 298/18901

İrade Dahiliye (İ. DH), 494/33550; 601/41912; 669/46591; 678/47239; 743/60737; 747/61055;
753/61452; 809/65406; 813/65666

Dosya Usûlü İradeler (İ.DUİT), 190/53

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 39/1606; 43/1767; 59/2746

İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), 575/ 25828

İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD), 20/858; 23/1032; 5/284.

Mabyen İrade (MB. İ), 68/28; 77/14; 75/112; 76/186

Maliye Emlak-ı Emiriye (ML.EEM), 658/3

Şura-yı Devlet (ŞD), 1504/44; 2379/6; 2379/14; 2379/19

Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı (Y.A.HUS), 230/25

Yıldız Sadâret Resmî Maruzât Evrakı (Y.A.RES), 30/26

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 14/129

Yıldız Sadaret Maruzatı (Y.PRK.A), 2/78

Yıldız Perakende Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik Maruzâtı (Y.PRK.EŞA), 4/54

Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM), 5/15

Sürelî Yayınlar

Hariciye Salnamesi, H. 1306.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı 9546, 30 Ekim 1907.

Araştırma ve İncelemeler

Akpınar, Mahmut. “Osmanlı Hariciye Nazırları (1836-1922)”, *SOBBIAD: Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 35 (2015): 173-205.

Aral, Hamid. *Dışişleri Bakanlığı 1967 Yıllığı*, Ankara: Ankara Basımevi, 1968.

Aydın, Mahir. “Tophane Konferansı “Doğu Rumeli’ye Veda”, *Tarih Dergisi*, 53 (2011): 115-174.

Aydın, Mahir. *Şarkî Rumeli Vilayeti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.

- Bayur, Hilmi Kamil. *Sadrızam Kamil Paşa Siyasi Hayatı*, Ankara: Sanat Basımevi, 1954.
- Birinci, Ali. “Devletin Bedirhanîleri: 1- Mehmed Emin bin Bedirhan Bey’in Serencamından Sayfalar”, *Avrupa Tarihinde Türk Eli: Doç. Dr. Gümeç Karamuk Armağanı*, ed. Ramazan Acun-Serhat Küçük, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2017, ss. 89-114.
- Birinci, Ali. “Mehmet Şerif Paşa Osmanlıcılıktan Ayrılıkçılığa Bir Meşrutiyet Jöntürkünün Hikayesi”, *Prof. Dr. İ. Ercüment Kuran’a Saygı: Türk Modernleşme Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (14 Mayıs 2005) Bildiriler ve Makaleler [Türk Modernleşme Tarihi Araştırmaları Sempozyumu]*, ed. A. Yaşar Ocak-Mehmet Öz-Ferhat Berber-Fatih Yeşil, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2006, ss. 59-71
- Birinci, Ali. “Şerif Paşa, Mehmed”, TDV İslam Ansiklopedisi, 39 (İstanbul 2010): ss. 1-2.
- Bostan, Zeynep. *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020.
- Çadircı, Musa. “II. Abdülhamid’e Sunulan Bir Layiha ‘Heyet-i Teftişîye’nin Geşt ü Güzâr Eylemiş Olduğu Mahallerin Ahvâliyle Heyet-i Mezkûr’un Harekâtı””, *OTAM*, 3 (1992): 413-485.
- Çakmak, Aydın, *Türk Dışişleri Teşkilatının Gelişimi: Hariciye Nezareti*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020.
- Çetinsaya, Gökhan. “Tarz-ı Siyaset”, *II. Abdülhamid, Modernleşme Sürecinde İstanbul*, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Yayınları, 2010.
- Darga, Muhibbe ve Alparslan, Ali. “Namık Kemal’in Bilinmeyen Bir Mektubu”, *Belleten*, 129 (1969): 35-42.
- Davison, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876*, Çev. Osman Akınhay, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005.
- Demir, Ali. “Sömürge Devletlerinin Kullandığı Sömürgecilik Araç ve Metotları Vaka Analizi: Belçika Krallığının Kongo’daki Sömürge Dönemi”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 14 (2011): 117-141.
- Erdem, Y. Hakan. *Osmanlı’da Köleliğin Sonu 1800-1909*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- Findley, Carter. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform Babıali (1789-1922)*, Çev. Ercan Ertürk, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul: Homer Kitabevi, 2006.
- Kızılkaya, Oktay ve Akay, Tolga. “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kıbrıs’ta Çekirge İstilasına Karşı Alınan Tedbirler”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (2017): 171-193
- Kızıltoprak, Süleyman. “II. Abdülhamid’in Mısır Sorununa Yaklaşımı ve İstanbul Konferansı”, *Türkler*, 13 (Ankara 2002), ss. 57-69.
- Kızıltoprak, Süleyman. *Mısır’da İngiliz İşgali-Osmanlı’nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- Kocacık, Faruk. “Balkanlar’dan Anadolu’ya Yönelik Göçler”, *Osmanlı Araştırmaları*, 1 (1980): 137-190.
- Kurşun, Zekeriya. *Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı-İcraatı ve Fikirleri 1838-1914)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991.

- Küçük, Cevdet. *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1986.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Boğaç Babür Turna, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2015.
- Mahmud Celaleddin Paşa. *Mirat-ı Hakikat*, Haz. İsmet Miroğlu, İstanbul: Berekat Yayınevi, 1983.
- Mercan, Mehmet. *Sadrızam Ahmed Cevad Paşa*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1998.
- Minawi, Mostafa. *Osmanlılar ve Afrika Talanı Sahra'dan Hicaz'a İmparatorluk ve Diploması*, Çev. Ayşen Gür, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Mümtaz, Ahmet Semih. *Eski İstanbul Konakları*, İstanbul: Kurtuba Kitap, 2011.
- Orha, Zafer. *Beyrut Vilayeti'nde Osmanlı İdaresi (1887-1909)*, İstanbul: Libra Kitap, 2022.
- Ortaylı, İlber. *İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981.
- Pakalın, Mehmed Zeki. *Sicill-i Osmani Zeyli-Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, Haz. Serdar Sakin, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.
- Renault, M. Louis. *Archives diplomatiques: Recueil mensuel international de diplomatie et d'histoire, Deuxième serie, Tome 59, Juillet-Août-Septembre (1896)*.
- Semih Mümtaz S., *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1948.
- Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2010.
- Türkgeldi, Ali Fuad. *Maruf Simalar*, Haz. Selçuk Akşin Somel-Mehmet Kalpaklı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Yasamee, Feroze A. K., *Abdülhamid'in Dış Politikası Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888*, Çev. Yusuf Selman İnanç, İstanbul: Kronik Kitap, 2018.
- Ziya Şakir, *Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler*, İstanbul: Çatı Kitaplığı, 2008.

Ekler:

EK-I: Kürt Said Paşa, Şura-yı Devlet reisliği yıllarında (Salt Araştırma, FFT591075)

**EK-II: Said Paşa'nın oğlu Stockholm Sefiri Mehmed şerif Paşa (*Servet-i Fünun*,
Sayı 368, 31 Mart 1898)**

EK-III: Said Paşa'nın oğlu Ali Fuad (Kandan) Paşa (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, 779-22)

